

SIMO LEISTI

Kamppailu henkilökultti-käsitteen sisällöstä Neuvostoliitossa

Historiankirjoitus oli Neuvostoliitossa poliittisesti ja ideologisesti liian tärkeää jätettäväksi pelkästään historioitsijoiden vastuulle. Mennyttä koskevien kertomusten kontrollointi näytteli keskeistä osaa Neuvostoliiton Kommunistisen Puolueen pyrkimyksissä oikeuttaa vallitseva järjestelmä. Vaikka Neuvostoliiton historiankirjoituksen historia on kertomus tieteen poliittisesta kontrollista, ei tämä ole koko totuus. Brežnevin kauden historiapolitiittiset kamppailut ovat osoitus siitä, kuinka historiantutkijat yrittivät myös vastustaa Neuvostoliiton johdon harjoittamaa historian käyttöä.

■ Neuvostoliiton historiankirjoituksen historia on hyvin pitkälti kertomus tieteen kontrollista. Esimerkiksi Konstantin F. Šteppa esittää, että neuvostoliittolainen historiankirjoitus oli puolueen käskyläinen. Hänen mukaansa historiankirjoituksen tehtävä oli osallistua kansalaisten ideologiseen kasvatukseen, ei niinkään tutkia mennyttä. Historiantutkimus oli alistettu puolueen poliittisen vallan instrumentiksi.¹

Neuvostoliiton romahdettua tilanne muuttui aineistojen saatavuuden suhteen. Arkistojen avauduttua on aikaisempaa paremmin kyetty tarkastelemaan niin kulissien takana käytyjä kamppailuita² kuin tutkijoiden vastarintastrategioita ja pyrkimyksiä kehittää omaa tieteenalaansa.³ Neuvostoliittolaisesta historiankirjoituksesta annettuun kuvaan on vaikuttanut ennen kaikkea australialainen historioitsija Roger D. Markwick, joka on luonut teoksessaan *Rewriting History in Soviet Russia. The Politics of Revisionist Historiography 1956–74* monipuolisemman kuvan historioitsijoista. Yksi Markwickin teoksen ansioista on, että vaikka

siinä kiinnitetään huomiota poliittisen vallan harjoittamaan kontrolliin, se esittää kuitenkin historioitsijat aktiivisina toimijoina, jotka pyrkivät kehittämään omaa tieteenalaansa. Tämän artikkelin tavoite on jatkaa Markwickin aloittamaa keskustelua hyödyn-tämällä aineistoja, joita hänen teoksessaan ei ole käytetty. Artikkeliksi keskittyy Nikita Hruštšovin kauden destalinisointia seuranneeseen historiankirjoituksen revisiointiin ja historioitsijoiden puolueelle esittämään kritiikkiin, joka kuvastaa historiantutkijoiden pyrkimyksiä aktiivisuuteen myös Brežnevin kaudella.

Stalinin henkilökultti ja menneisyyden tragedia

Saapuessaan ylimääräiseen istuntoon NKP:n 20 edustajainkokouksen sulkemisen jälkeen 25. helmikuuta 1956 neuvostoliittolaiset edustajat osasivat tuskin aavistaa mikä heitä odotti. Istunnossa Nikita Hruštšov piti neljä tuntia kestäneen puheen, jossa hän

1. Šteppan mittava tutkimus Neuvostoliiton historiantutkimuksen kehityksestä perustuu julkaistujen lähteiden yksityiskohtaiseen analyysiin. Hänen aineistonsa koostuu ennen kaikkea Neuvostoliiton virallisen lehdistön ja historioitsijoiden julkaisuista. Šteppan näkemys vallan ja historiantutkimuksen suhteesta kiteytyy seuraavaan argumenttiin: "Soviet historiography has no significance in itself, nor has any other branch of learning in the Soviet state. It's the handmaiden of political authority." Konstantin Šteppa (1962) *Russian Historians and the Soviet State*, New Brunswick: Rutgers University Press. Linaus ks. johdannon s. 3.

2. Oleellisilta osiltaan samankaltaisen näkemyksen historiantutkijoiden asemasta – ennen kaikkea Stalinin kaudella – jakavat myös Robert W. Davies, Geoffrey Hosking ja Matthew Gallagher. Edellisille tutkimuksille on yhteistä se, että niiden käsitys neuvostoliittolaisen historiantutkimuksen historiasta perustuu suurelta osin julkaistun materiaalin analyysille. Robert W. Davies (1989) *Soviet History in the Gorbachev Revolution*, Lontoo: The Macmillan Press LTD, 3; Geoffrey Hosking (1992) *A History of the Soviet Union 1917–1991. Final Edition*. Lontoo: Fontana Press, 261–262; Matthew P. Gallagher (1963) *The Soviet History of World War II. Myths, Memories, and Realities*. Lontoo: Frederick A. Praeger, viii. Katso esimerkiksi Ethan Pollock (2006) *Stalin and the Soviet Science Wars*. Princeton: Princeton University Press, 2; Alexei Kojevnikov (2000) 'Games of Stalinist Democracy: Ideological discussions in Soviet Sciences 1947–1952' Sheila Fitzpatrick (toim.) *Stalinism. New Directions*, Lontoo: Routledge, 142–175.

3. Roger D. Markwick (2001) *Rewriting history in Soviet Russia. The Politics of Revisionist Historiography 1956–1974*, New York: Palgrave.

hyökkäsi ankarasti Stalinia vastaan. Tässä kuuluisassa salaisessa puheessa, joka ei säilynyt salaisena pitkään,⁴ NKP:n pääsihteeri toi julkisesti esiin koko joukon Stalinin kaudella tapahtuneita julmuuksia. Puheen sävy oli tunnepitoinen: Hruštšov korosti muun muassa, että Stalin oli henkilökohtaisesti vastuussa viattomien kommunistien mieltävaltaisista pidätyksistä ja kidutuksen avulla puristutetuista tunnustuksista. Lisäksi hän arvosteli Stalinia maatalouden tuhoamisesta, kelvottomasta sodanjohtamisesta sekä soimasi edeltäjänsä suuruudenhulluksi pelkuriksi. Stalinin rikokset leimattiin salaisesta puheesta lähtien henkilökultin ilmentymiksi.

Edustajat kuuntelivat puheen hiljaisuuden vallitessa, ja usea heistä poistui salista tunnekuohun vallassa.⁵ Vaikka monella poliittisen vallan sisäpiiriin kuuluvalla oli oma-kohtaisia kokemuksia poliittisesta terrorista, tuli puolueeseen kohdistuneiden puhdistusten laajuus silti järkytyksenä monelle.⁶ Tämä oli seurausta Stalinin kauden historiapolitiikasta,⁷ jonka keskeinen ulottuvuus oli menneisyyskuvan manipulointi ja kommunismin nimissä tehtyjen hirmutekujen järjestelmällinen peitteleminen.

Hruštšovin salaiseen puheeseen saakka hyväksyttävä tapa esittää Stalinin kauden historia oli kanonisoitu vuonna 1938 julkaistussa NKP:n historian lyhyessä kurssissa. Tämä propagandistinen teos pelkisti Neuvostoliiton historian kamppailuksi pettureita vastaan, ylisti Stalinia marxismi-leninismien ainoana oikeana teoreetikkona ja sivuutti järjestelmällisesti menneisyyden tragediat. Lyhyessä kurssissa esitetty kertomus oli äärimmäisen tarkoitushakuisesti laadittu. Se esitti Neuvostoliiton historian keskeyttömänä voittokulkuna kohti suurenmoista nykyisyyttä ja pyrki näin legitimoidaan puolueen vallan. Keskeisin lyhyessä kurssissa käytetty menneisyydenhallinnan keino oli vaikeneminen.⁸ Hruštšovin salainen puhe rikkoi vaikenemisen perinteen – ainakin osittain.

Vaikka se, miksi Hruštšov päätti ottaa riskin ja aloittaa destalinisoinnin säilyy kiistakysymyksenä,⁹ on selvää, että kyseessä ei suinkaan ollut yritys tehdä tiliä koko men-

neisyyden kanssa. Pikemminkin destalinisointi tulisi nähdä poliittisesti motivoituna historian käyttönä: Stalinin kauden rikosten paljastaminen kaivoi maata myös stalinistien alta. Samalla destalinisointi oli yritys antaa synninpäästö yhä vallassa oleville panemalla menneen epäkohdat yhden henkilön syyksi ja ottamalla saavutukset puolueen ansioiksi.¹⁰

Ideologisesti destalinisointi osoittautui tulenaraksi keskustelunavaukseksi. Stalinin kauden rikosten osittainen paljastaminen johti järjestelmän ideologisia perusteita horjuttavien kysymysten esittämiseen. Ideologisen kriisin syvyyttä kuvastaa, että se ulottui vallan ytimeen. Kuultuaan arvovaltaisten historiantutkijoiden NKP:n keskuskomitean presidiumille esittämän raportin Stalinin

4. Siitäkin huolimatta, että Hruštšov korosti puheen arkaluontoisuutta ja siinä mainittujen asioiden luottamuksellisuutta, ei hän kuitenkaan näyttänyt panneen puheen leviämistä pahakseen. Tieto puheesta levisi nopeasti: kesäkuun neljänteen mennessä puheesta oli julkaistu versio The New York Timesissa. William Taubman (2005) *Khrushchev. The Man. His Era*, Lontoo: Free Press, 283–285.

5. Taubman 2005, 270–273.

6. Puheen yllättävyydestä edustajainkokouksen osallistujille Moshe Lewin (2005) *The Soviet Century*, Lontoo: Verso, 156.

7. Tässä artikkelissa historiapolitiikka ymmärretään laajasti. Se ei ole vain tietoista menneisyyttä koskevien väitteiden käyttämistä jonkin argumentin tukemiseksi nykyisyydessä, vaan historiapolitiikan piiriin lasketaan kuuluvaksi myös joidenkin menneisyyden tapahtumien järjestelmällinen ja tarkoitushakuinen pimittäminen. Historiapolitiikan määritelmistä ks. esim. Pilvi Torsti (2008) 'Why Do History Politics Matter?', teoksessa Juhana Auneluoma, Pauli Kettunen (toim.) *The Cold War and the Politics of History*, Helsinki: Edita, 24.

8. Seikkaperäisempi lyhyen kurssin luonnehdinta ks. Markwick 2001, 42–47.

9. Puheen pitämisen poliittisista riskeistä, Sergei N. Khrushchev (2000) *Nikita Khrushchev and the Creation of a Superpower*. University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University, 91; Vladimir Zubokin mukaan Hruštšov oli liian yksinkertainen tajutakseen salaisen puheen seuraukset. Zubokin arvio Hruštšovista on kaikessa karuudessaan seuraava: "Khrushchev had neither the vision, nor the intellectual ability to foresee the consequences of the secret speech" Vladislav M. Zubok (2007) *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*. Chapel Hill: The University of North Carolina Press, 168; Pulitzer palkinnon voittaneen massiivisen Hruštšov-elämäkerran kirjoittaneen William Taubmanin mukaan Hruštšov koki velvollisuudekseen kertoa totuuden Stalinin kaudesta. Taubman 2005, 274.

10. Markwick 2001, 47.

kaudesta¹¹ Maksim Saburov huudahti: ”Jos nämä ovat faktat, voimmeko me todella kutsua tätä kommunismiksi. Tämähän on anteeksiantamatonta.”¹² Myös moni muu näki salaisessa puheessa paljastettujen tapahtumien kyseenalaistavan koko järjestelmän olemassaolon oikeutuksen.¹³ Seurauksena oli levottomuuksia niin Neuvostoliitossa kuin Itä-Euroopassa.¹⁴

Vaikka salainen puhe ja sitä seurannut destalinisaatio laajensivat menneisyydestä käydyin keskustelun rajoja, historian tutkiminen säilyi Neuvostoliitossa yhä haastavana. Ideologisten rajojen muutokseen sisältyi sekä riski että mahdollisuus. Yhtäältä poliittisen johdon uudenlainen suhtautuminen menneeseen mahdollisti joidenkin aikaisemmin tabuina pidettyjen aiheiden tarkastelemisen,¹⁵ historian tutkimuksen metodien kehittämisen ja lyhyen kurssin paradigmat irtautumisen.¹⁶ Toisaalta destalinisoinnin teki haastavaksi se, että sallitun keskustelun rajat muuttuivat useasti, eikä niitä aina ilmaistu kovinkaan selvästi.¹⁷ Hruštšovin syrjäyttäminen lokakuussa 1964 merkitsi taas uuden ajanjakson alkamista neuvostoliittolaiselle historiankirjoitukselle. Vallan ottanut kollektiivinen johto havaitsi varsin pian edellisen pääsihteerin aikana vallinneet yhteiskuntatieteelliset totuudet poliittisesti epätarkoituksenmukaisiksi. Tarpeelliseksi osoittautui varsinkin kannanotto destalinisoinnin diskurssiin ja Stalinin kauden arvioiminen uudelleen.¹⁸

Tarve esittää Stalinin kausi uudessa valossa

Historiankirjoituksen poliittisen ajanmukaistamisen tärkeys valkeni neuvostojohdolle keväällä 1965. Poliittisen vallan ja tiedotusvälineiden edustajat ryhtyivät Pavel Demitševin¹⁹ johdolla arvioimaan Hruštšovin kauden perintöä tieteelle.²⁰ Vallan näkökulmasta katsottuna yhteiskuntatieteiden tila oli suorastaan hälyttävä. Tutkijoiden tietoon asia tuotiin kesäkuussa 1965 kun johtavat neuvostoliittolaiset yhteiskuntatieteilijät kutsuttiin kuulemaan Sergei Pavlovitš Trapeznikovin (1912–84) arvio yhteiskuntatieteiden tilasta. Trapeznikov oli korkeimmasta

puoluekoulusta valmistunut vanhoillinen stalinisti, joka ei juuri arvostanut historiallista totuutta.²¹ Hänellä oli tohtorintutkinto historiasta, mutta neuvostoliittolainen akateeminen yhteisö piti hänen koulutustaan riittämättömänä ja tieteellisiä meriittejä kyseenalaisina. Korkeaan virkaan hän pääsi koska kuului Brežnevin lähipiiriin.²² Tuoreen NKP:n keskuskomitean tiede- ja oppilaitosten osaston johtajan arvio yhteiskuntatieteiden tilasta oli kaunistelematon:

”Yhteiskuntatieteiden tila aiheutti suurta huolta näissä kokouksissa. Erityisesti huomiota kiinnitettiin huomattaviin tieteellisen työn puutteisiin ja yhteiskuntatieteellisen tutkimuksen tilaan. Kokouksissa tehtiin päätös ryhtyä valmistelemaan erinäisten kysymysten tarkastelemista ideologisessa komissiossa. Näiden akuuttien ja kipeiden

11. Stalinin kautta selvittämään valittiin Pjotr Nikolajevits Pospelov (1898–1979), koska Hruštšov katsoi hänen lisäävän raportin uskottavuutta. Pospelov oli merkittävä historioitsija, Pravdan toimittaja vuosina 1940–1949, akateemikoksi hänet valittiin 1953. Aloittaessaan raportin laatimisen Pospelov työskenteli Stalinin virallisen elämäkerran toisen edition parissa. Hruštšovin salainen puhe perustui merkittävilta osin Pospelovin raportissa esiin tuotuihin tietoihin. Taubman 2005, 278.

12. Maksim Zaharovitš Saburov (1900–1977) oli korkea-arvoinen virkamies, jonka uraa Stalinin puhdistukset olivat edistäneet. Vuoteen 1955 saakka hän oli toiminut valtion suunnitteluviraston johtajana, ja sen jälkeen NL:n varapääministerinä. Saburovin puheenvuoro siteerattu kuten Taubman sen esittää. Taubman 2005, 279.

13. Taubman 2005, 285–286.

14. Taubman 2005, 294–299.

15. Hosking 1992, 336–337; Davies 1989, 1.

16. Markwick 2001, 49–53.

17. Markwick 2001, 49, 51–62.

18. Davies 1989, 2.

19. Pavel Nilovitš Demitšev (1918–) oli vuoden 1965 keväällä NKP:n ideologisen komission johtaja. Hänet oli valittu NKP:n keskuskomitean koejäseneksi pian Hruštšovin syrjäyttämisen jälkeen.

20. Ensimmäisen kokouksen osallistujat olivat lähinnä merkittävien lehtien toimituskuntaa ja kustantamoiden edustajia. Toiseen Demitševin järjestämän kokouksen osallistujat olivat Neuvostotasavaltiojen johtoa. Trapeznikovin puheenvuoro on julkaistu dokumenttikokoelmassa ”Sotsiologija i Vlast. Dokumenty i materialy. Sbornik Dokumenty 1. 1953–1968, Academia, Moskova 1997, 68.

21. Davies 1989, 3; kuvaavaa on, että vuonna 1965 Trapeznikov ehdotti v. 1965 NKP:n historian lyhyen kurssin aseman palauttamista. Markwick 2001, 201.

22. Markwick 2001, 289.

yhteiskuntatieteiden kysymysten tarkastelun tavoitteena on parantaa ratkaisevasti yhteiskuntatieteiden tilaa.”²³

Yhteiskuntatieteet olivat siis vanhentuneet ideologisesti. Tämä arvio koski erityisesti historiankirjoitusta. Tilanteen korjaamiseksi perustettiin neljä tutkijoista koostunutta komissiota, joiden tehtäväksi annettiin arvioida tutkimuksen ja opetuksen tilaa. Komissioiden työn lopullisena tavoitteena oli laatia arvovaltainen dokumentti, josta löytyisivät koottuina yhteiskuntatieteitä koskevat ideologiset linjaukset.²⁴ Vaikka uusien ideologisten linjausten selvittäminen annettiin tutkijayhteisön tehtäväksi, tämä tapahtui kuitenkin valtaapitävien tiukassa valvonnassa. Komissioille pitämässään alustuksessa Trapeznikov ohjeisti tutkijoita siitä, minkälaisiin tuloksiin arvioinnissa oli syytä päätyä.²⁵

Sitä, että Trapeznikovin kaltainen ylimielisesti esiintyvä ja puutteellisesti koulutettu puoluevirkailla pantiin ensin arvioimaan yhteiskuntatieteiden tutkimuksen tasoa ja sitten vastaamaan tutkimuksen kenttää vaikeavien ongelmien ratkaisemisessa, ei voine Neuvostoliiton tapauksessa pitää mitenkään poikkeuksellisenä. Useassa Neuvostoliiton yhteiskuntatieteiden kehitystä tarkastelevassa tutkimuksessa on painotettu poliittisen vallan kontrollia, sen kaikkialle ulottuvaa otetta ja tutkijoihin kohdistunutta mielivaltaista vallankäyttöä.²⁶ Fysiikan historiaa Neuvostoliitossa tutkineen Paul G. Josephsonin sanoin: ”Tuskin missään muussa maassa on tieteen ulkopuolisten tekijöiden vaikutus tutkimukseen ollut yhtä suuri kuin Neuvostoliitossa.”²⁷

Minkälainen historia on tarpeen destalinisaation jälkeen?

Yhteiskuntatieteiden tilaa tarkastelleiden neljän komission työn tulokset esiteltiin Moskovassa marraskuussa 1965 järjestetyssä kokouksessa. Paikalla oli hieman yli 200 merkittävintä neuvostoliittolaista tutkijaa, useita tiedotusvälineiden, armeijan ja NKP:n keskuskomitean puoluekoneiston edustajia ennen kaikkea propaganda- ja tiedeosastoilta.²⁸ Kyseessä oli suuressa määrin

näytös, jonka käsikirjoituksen vallanpitäjät olivat laatineet. Historiantulkinnat nousivat käydyissä keskusteluissa keskeiselle sijalle.

Akateemikko Jevgeni Mihailovitš Žukov (1907–80) kiteytti Neuvostoliiton historiaa tarkastelevan komission puheenjohtajan ominaisuudessa pitämässään puheenvuorossa uuden suhtautumisen ytimen:

“Luonnollisesti se, että historiaa opiskellaan Neuvostoliitossa niinkin laajalti kuin sitä opiskellaan osoittaa, miten suuri vastuu historioitsijalla on kansalle. Sekä oikealla että väärällä tavalla tehdyllä menneen arvioinnilla on valtaisia sosiaalisia seurauksia, kumpikin niistä tuo mukanaan suuria hyötyä tai haittoja.”²⁹

23. SIV, Vol. 1, 68.

24. Ibid.

25. Ohjeiden keskeisin sisältö oli se, että Hruštšovin kauden tieteellisiä käytäntöjä tuli kritisoida. Yhteiskuntatieteistä tuli löytää samat ideologiset virheet, joista äskettäin syrjäytetty pääsihteeriä oli Pravdassa arvosteltu. Käytännössä tämä tarkoitti myös Hruštšovin henkilön ja lahjojen ankaraa arvostelua. Ohjeet ks. RGANI, (Rossiskij Gosudarstvennyj Arhiv Noveisheij Istorii, Moskova). Fond 5, Opis 35, delo 214, 78; 137–139. Kyseessä on Moskovassa sijaitseva vuoden 1953 jälkeisiä dokumentteja säilyttävä arkisto. Keskeisimmät tätä artikkelia koskevat aineistot on koottu ideologisen komission ja NKP:n Tiede- ja oppikirjaosaston fondista; havainnollinen esimerkki siitä, miten tutkijat ohjeet ymmärsivät on akateemikko Konstantinovin syrjäytetyn pääsihteerin teoreettista rajoittuneisuutta koskeva vuodatus: ”Hän [Hruštšov, S.L.] ei arvostanut marxilaisista teoriaa ja tuskin ymmärsi sitä. Hän ei myöskään ymmärtänyt niitä, joiden tehtävä oli työskennellä marxilaisen teorian ja filosofian parissa, heitä hän vähäteli. Samankaltainen luonnehdinta pätee myös Hruštšovin lähipiirissä toimineisiin ideologisen työn tekijöihin.” RGANI, Fond 5, Opis 35, delo 214, 33.

26. Poliittisen vallan ja sensuurin kaikkialle ulottuvaa otetta korostavat kaikkein selkeimmin emigrantit, joiden näkemykset pohjautuvat omiin kokemuksiin ja sisäpiiriin tietoon. Vladimir Shlapentokh (1987) *The Politics of Sociology in the Soviet Union*, Lontoo: Westview Press; Ilya Zemtsov (1985) *Soviet Sociology. A Study of Lost Illusions in Russia under Soviet Control of Society*. Fairfax, Virginia: Hero Books; Aron Katzenelinboigen (1980) *Soviet Economic Thought and Political Power in the USSR*, Oxford: Pergamon Press.

27. Paul G. Josephson (1992) ‘Soviet Scientists and the State: Politics, ideology and Fundamental Research from Stalin to Gorbachev’ *Social Research* Vol. 59, No. 3 (Fall 1992).

28. Osallistujalista ks. RGANI, Fond 5, opis 59, delo 41.

29. RGANI, fond 5, opis 35, delo 210, 57.

Žukovin puheenvuoro oli kannanotto destalinisointiin, jonka yhteiskunnalliset seuraukset olivat olleet ristiriitaisia. Keskeisin muutos aikaisempaan verrattuna oli, että destalinisaation kriittisen diskurssin sijaan puheenvuoroissa painotettiin historioitsijoiden poliittista vastuuta. Keskeinen mennyttä koskevan tiedon arvioimisen kriteeri oli se, minkälaisia yhteiskunnallisia seurauksia tiedolla oli, ei se, miten historiallisesti paikansa pitäviä menneisyyden esitykset olivat.

Sen jälkeen kun komissioiden puheenjohtajat olivat pitäneet puheenvuoronsa, Trapeznikov ryhtyi selostamaan huomattavista tutkijoista koostuvalle kuulijakunnalle, miten Stalinin kausi tulisi jatkossa esittää. Puheen keskeinen sisältö oli, että vaikka Stalinin tekemät virheet olivat kaikkien tiedossa, ei ollut tieteellistä arvostella yhtä henkilöä kaikesta. Kuvaava esimerkki Trapeznikovin puheen historiakäsityksestä oli, että Trapeznikov esitti kollektivisoinnin olleen maailmanhistoriallista merkitystä omaava sosiaalinen vallankumous, joka oli onnistunut ratkaisu maaseudun ongelmiin.³⁰

Julkisuuteen uudet Stalinin kautta koskevat linjaukset tuotiin tammikuun 1966 lopulla Pravdassa julkaistussa artikkelissa, jossa hyökättiin suoraan ja kovasanaisesti viimeaikaista neuvostoliittolaista historiankirjoitusta vastaan.³¹ Kyseessä oli ideologisesti keskeinen teksti, jonka oli kirjoittanut kolme merkittävässä asemassa ollutta historioitsijaa.³² Artikkelissa käytetty kieli oli soitaasia: historioitsijoita vaadittiin osallistumaan aktiivisesti kamppailuun historiantutkimuksessa viime vuosina ilmenneiden porvarillisen nationalismiin, kosmopolitanismiin ja epäisänmaallisuuden ilmentymiä vastaan. Näitä samoja ilmauksia oli käytetty Stalinin kauden lopulla aloitetun väkivaltaisen kampanjan aikana ideologisesti harhoppisiksi tuomittujen leimaamiseen.³³

Artikkelin keskeinen sanoma oli, että henkilökultin negatiivisiin seurauksiin keskittymisen tilalle tarvittiin uusi eheyttävä tapa käsitellä mennyttä. Stalinin kautta oli syytä ryhtyä arvioimaan tavalla, joka ei kyseenalaistanut puolueen ja kansan sankarillisuutta. Eronteko destalinisointiin tehtiin

ideologisen kielenkäytön avulla: henkilökultti-käsitteen käyttäminen tuomittiin artikkelissa ei-marxilaiseksi tavaksi esittää historia.³⁴ Tämä oli äärimmäisen voimakas sanallinen hyökkäys, sillä yksi edellisen johtajan keskeisistä käsitteistä leimattiin yhdellä kertaa poliittisesti ei-hyväksyttäväksi, epätieteelliseksi ja ideologisesti virheelliseksi. Perimmältään kyseessä oli ideologisesti muotoiltu kehoitus lopettaa destalinisointi. Merkittäväksi lausunnon teki se, että se oli julkaistu puolueen arvovaltaisimmalla foorumilla.

Kaikki neuvostohistorioitsijat eivät kuitenkaan olleet valmiita hyväksymään destalinisaation lopettamista. Osa revisionistisista historioitsijoista reagoi voimakkaasti artikkelissa esitettyihin näkemyksiin järjestämällä kokouksia ja laatimalla julkilausumia. Kamppailu historiantulkinnasta tiivistyi henkilökultti-käsitteen käytöstä ja sopivuudesta julkisesti käytyyn väittelyyn.³⁵ Kokousten järjestämisen lisäksi revisionististen historioitsijoiden ryhmä koetti vedota tahoon, jonka hallussa historiankirjoituksen kohtalo viime kädessä Neuvostoliitossa oli.

Pravdassa julkaistu puoluekurin rikkomus!

Hieman alle kaksi viikkoa Žukovin, Truhanovskin ja Šunkovin artikkelin julkaisemi-

30. RGANI, Fond 5, opis 35, delo 210, 74–88.

31. Tekstin yksityiskohtaisempi analyysi Simo Leisti (2007) 'Soviet representations of the past as community Texts', teoksessa Natalia Baschmakoff, Paul Fryer & Mari Ristolainen (toim) *Texts and Communities: Soviet and Post-Soviet life in discourse and practice*. Helsinki: Gummerus, Aleksanteri series 4/2007, 49–66.

32. Artikkelin kirjoittajat olivat johtavissa asemassa neuvostoliittolaisessa historiantutkimuksessa: Jevgeni Zhukov oli akateemikko ja Neuvostoliiton tiedeakatemian historian sektorin sihteerinä merkittävä vallankäyttäjä, Shunkov hänen sijaisensa ja Vladimir Grigorevitš Truhanovskiy (1914–2000) oli vaikutusvaltaisen Historian kysymyksiä -aikakauslehden päätoimittaja. Heidän artikkelinsa ilmestyi Pravdassa 30.1.1966 otsikolla 'Vysokaja otvetstvennost' istorikov. (Zhukov et al. 1966)

33. Kosmopolitinismissä vastaan suunnatun kampanjan vaikutuksesta tieteeseen ks. Alexander Vucinich (1984) *Empire of Knowledge. The Academy of Sciences of the USSR 1917–1970*, Los Angeles: University of California Press, 211–213.

34. Zhukov et al. 1966.

35. Markwick 2001, 203–209.

sen jälkeen keskuskomitean sihteeristöön saapui äkäinen vastine. Sen kirjoittajat tuomitsivat Pravdassa julkaistun artikkelin suoranaisena puoluekurin rikkomuksena.³⁶ Vastineen kirjoittajat vaativat kirjeensä julkaisemista keskeisimmissä puoluelehdissä artikkelin aiheuttamien väärin vaikutelmien korjaamiseksi. Suurin osa historioitsijoista ei vastineen kirjoittajien mukaan nimittäin jakanut Pravdan artikkelissa esiin tuotuja näkemyksiä. Tämän lisäksi vastineen kirjoittajat korostivat Stalinin kaudella aloitetun kosmopolitanismia vastaan suunnatun kampanjan tuhoisia seurauksia tietelle.³⁷ Kyseessä oli voimakas ja rohkea reaktio. Rohkeaksi kirjelmän laatimisen tekee se, että kirjelmä oli lähetetty aikana jolloin valmistauduttiin maaliskuussa pidettävään NKP:n seuraavaan edustajainkokoukseen. Pikaisesti laaditun vastineen lähettämisen sijaan turvallisempi strategia olisi ollut odottaa maaliskuuhun ja katsoa minkälaisia historiaa koskevia tulkintoja edustajainkokouksessa tuotaisiin esiin.

Kiinnostavaksi kirjelmän tekee se, että siinä noustiin avoimeen vastarintaan Pravdan artikkelissa julkituotuja ohjeita vastaan. Tämä tehtiin noudattaen tarkasti neuvostojärjestelmän sääntöjä. Osoittaakseen asiansa oikeaksi kirjoittajat vetosivat lukuisiin huolellisesti erittelemiinsä puoluedokumentteihin, jotka tosin olivat poikkeuksetta Hruštšovin kaudelta.³⁸ Valitsemiensa viittausten avulla kirjoittajat pyrkivät osoittamaan, että persoonallisuuskultin aikakausi -käsite oli puolueen virallisesti hyväksymä. Näin ollen sen täytyi myös olla kaikin puolin pätevä kuvaus Stalinin kaudesta. Valituksen kirjoittajien mukaan henkilökultin aikakausi -käsitteellä korostettiin ennen kaikkea Stalinin kaudella tapahtuneita rikoksia ja vallan väärinkäytöksiä. Vasta kun valituksen kirjoittajat olivat osoittaneet, että heidän oma näkemyksensä perustui puolueen viralliselle linjalle, he ryhtyivät avoimeen hyökkäykseen kollegoitaan vastaan: "Artikkelin kirjoittajien ainoa virhe ei ole se, että he ovat ryhtyneet revisioimaan täysin selkeää ja yksikäsitteistä termiä. Tämän lisäksi he väittävät, että viime aikoina useasti käytetty henkilökultin käsite on ei-marxilainen (!!!)." ³⁹

Valituksen kirjoittajien mukaan edellinen väite ei ollut sen vähempää kuin suoranainen rike puolueen sääntöjä vastaan, olihan kyseessä edellisen edustajainkokouksen virallisesti hyväksymä tapa luonnehtia Stalinin kautta. Oli täysin ennenkuulumatonta, kirjelmän laatijat jatkoivat tuohtuneeseen sävyyn, että puolueen lehdistössä ryhdyttiin avoimesti arvioimaan uudelleen edustajainkokouksen julkilausumaan sisällytettyä termiä, siitä nyt puhumattakaan että käsite tuomittaisiin ei-marxilaiseksi. Ainoa taho, jolla oli oikeus määritellä uudelleen edustajainkokouksen käyttämiä käsitteitä oli seuraava edustajainkokous, valituksen kirjoittajat katsoivat tarpeelliseksi huomauttaa.⁴⁰ Ideologisen kielenkäytön ja muodollisen argumentoinnin keskeinen asema vastineessa johtui siitä, että Brežnevin kaudella aloitettua historian revisiointia vastustaneet historioitsijat olivat neuvostoyhteiskunnan jäseniä. Ainoa järkevä mahdollisuus puolustaa sitä, minkä he mielsivät historialliseksi totuudeksi, oli toimia neuvostoyhteiskunnan säännöllä.

Vaikka merkittävä osa vastineesta oli omistettu henkilökultti-käsitteen aseman pohtimiseen, tämä ei ollut turhanaikaista hiustenhalkomista. Paljon syvällisempää laatua olevat näkemyserot tulivat esiin kiistelystä yhden käsitteen käytöstä. Siinä mis-

36. Valituksen oli allekirjoittanut 6 tohtoria neljästä eri instituutista: A. V. Gulyga, (NL:n tiedeakatemian filosofian instituutti) N. A. Jerofeev, (NL:n tiedeakatemian historianlaitos) I. M. Lemín, (IMEMO) D. E. Melamid, (IMEMO) G. B. Fedorov. (NL:n tiedeakatemian arkeologian instituutti) RGANI, Fond 5, opis 35, delo 223. Ryhmän merkittävimmät jäsenet olivat Gulyga, joka oli ehdottanut historianfilosofian erottamista historiallisesta materialismista ja A. M. Nekritš (1920–1993). Jälkimmäinen oli toisen maailmansodan historiaan erikoistunut historioitsija. Hänet erotettiin puolueesta operaatio Barbarossan alkua tarkastelevaan kirjaan liittyvän skandaalin takia v. 1967. Vuonna 1976 Nekritš emigroitui Yhdysvaltoihin, missä hän sai viran Harvardissa. RGANI, Fond 5, opis 35, delo 223, 53–58. Tutkijoiden tiedot ks. Markwick 2001, 163–164, 291.

37. RGANI, Fond 5, opis 35, delo 223, 53–58.

38. NKP:n 22. edustajainkokouksen materiaalit olivat keskeisellä sijalla vastineen kirjoittajien argumentoinnissa. Tätä edustajainkokousta voidaan pitää destalinisoinnin kulminaatiopisteenä. Hosking 1992, 347.

39. Huutomerkit alkuperäisessä tekstissä. RGANI, Fond 5, opis 35, delo 223, 57.

40. Ibid.

sä Pravdassa julkaistun artikkelin kirjoittajien tulkinta Stalinin kaudesta painotti kansan ja puolueen saavutuksia, vastineen laatijat korostivat, ettei uhreja saanut unohtaa. Tässä kamppailussa olivat vastakkain ammattimaiset historiantutkijat ja poliittiseen sisäpiiriin kuuluvat.

Päätös valituksen kohtalosta tehtiin poliittisin perustein. Vaikka valitus oli ideologisesti vedenpitävä ja suorastaan tieteellisellä pieteetillä argumentoitu, se ei saanut osakseen ymmärrystä. Yksi ilmeinen syy tähän oli se, että valitus perustui syrjäytetyn johtajan aikaisille puoluedokumenteille. Sen sijaan että vastineesta olisi keskusteltu NKP:n keskuskomiteassa, kirjelmä ohjattiin osastolle, jonka toimivaltaan sen katsottiin kuuluvan. Valitus käsiteltiin vasta syksyllä 1966 ja se päättyi Trapeznikovin pöydälle. Siitäkin huolimatta että Trapeznikov kiinnitti huomiota vastineessa esitettyihin ideologisiin ja muodollisiin argumentteihin, hän ei katsonut kirjelmän antavan aihetta jatkotoimenpiteisiin vaan lähetti kirjelmän arkistoitavaksi.⁴¹ Asia siis vaiettiin kuoliaaksi.

Historian käyttö ja historia-tietoisuus

Historiaa käytettiin Neuvostoliitossa häikäilemättömästi poliittisten tarkoituksien ajamiseen niin destalinisaation kaudella kuin sen jälkeenkin. Menneisyyttä koskevien kertomusten hallinta ei kuitenkaan ollut yhtä mutkaton, haasteeton tai ongelmaton prosessi kuin mitä Šteppa ja muut totalita-

ristisen koulukunnan edustajat esittivät. NKP pystyi hallitsemaan menneisyydestä kerrottuja tarinoita, muttei ihmisten mieliä; puolue pystyi päättämään mitkä kirjat julkaistiin, muttei pystynyt pyyhkimään pois yksilöiden kokemuksia.

Edellä tarkastellun tapauksen merkitys on, että se antaa olettaa neuvostoliittolaisen historiantutkimuksen kentän olleen paljon dynaamisempi kuin miltä se pelkästään julkaistujen aineistojen perusteella vaikuttaa. Orwellia mukaillen voisi todeta, että se joka hallitsee nykyisyyttä pyrkii myös hallitsemaan menneisyydestä kerrottuja tarinoita, mutta ei siinä välttämättä onnistu. Tieteellinen historiantutkimus on keskeisessä asemassa historian käyttöä vastaan kamppailtaessa: mitä enemmän tieteellisen metodin avulla tuotettua tietoa on saatavilla, sitä perustellummin voidaan kyseenalaistaa epähistorialliset tai äärimmillään vietyinä, valheelliset kertomukset menneestä. Näin on siitäkin huolimatta, että myös historiantutkimuksella on omat rajoituksensa, vinoutumansa ja puutteensa. Historiallisen totuuden etsiminen on kaiken siihen liittyvän vaivan arvoista, koska mennyt on aivan liian tärkeää että sen voisi jättää tutkimatta. Tietämättömyys menneestä nimittäin helpottaa valtaapitävien poliittisesti motivoitua historiantutkimusta. ■

41. Raportin lukija oli alleviivannut vastineen kirjoittajien ideologiset perustelut. RGANI, Fond 5, opis 35, delo 223, 58.